

VOYAGA YETMAGANLARNI INTERNETDAGI TAHDIDLARDAN HIMOYA QISHNING PROFILAKTIK CHORA TADBIRLARI

Jo'rayev Qobiljon Olimjonovich

Jamoat xavfsizligi universiteti

magistratura tinglovchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada voyaga yetmaganlarga xavf tug'dirayotgan internetdagi tahdidlardan ularni himoya qilishning profilaktik chora tadbirlari, hayoti va so'g'lig'ini xavf ostida qoldirayotgan internetdagi tahdidlar va ularning bartaraf qilish choralari yoritilgan. Onlayn predatorlar, kiber-grooming, onlayn ta'qib (kiberbulling va kiberstalkingni o'z ichiga oladi), seksting ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: voyaga yetmaganlar, onlayn predatorlar, kiber-grooming, onlayn ta'qib, pornografiya, axborot xavfsizligi.

Bugungi kunda bolalarning huquqlarini ta'minlash va ularning xavfsizligini kafolatlash masalasi, global axborot maydonida Internet tarmoqlari, ommaviy axborot vositalari va boshqa kommunikatsiya vositalaridan foydalanish orqali kelib chiqadigan tahdidlarga qarshi, tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli texnologiyalarning tez rivojlanishi bolalar va yoshlar uchun muloqot qilish, o'rganish, ma'lumot almashish va ularga ta'sir qiluvchi masalalarda o'z fikrlarini ifoda etish imkoniyatlarini ilgari hech qachon bo'lmagan darajada kengaytirmoqda. Shu bilan birga, Internet xizmatlaridan foydalanish bolalarning xavfsizligiga, nafaqat onlayn, balki haqiqiy hayotda ham jiddiy xavf tug'diradi.

Internetda turli istalmagan kontentga duch kelish va turli jinoyatchilar tomonidan tarqatiladigan materiallar tuzog'iga tushish xavfi oshdi. Ushbu xavflarga **kiberbulling, kiberjinoyatchilik, onlayn-grooming** kiradi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2019 yilda dunyo aholisining yarmidan ko'pi Internetdan foydalangan. Internet foydalanuvchilarining ko'pchiligi 44 yoshgacha bo'lgan yoshlar bo'lib, 16–24 va 35–44 yosh guruhlarida foydalanish hajmi bir xil darajada. Dunyo bo'yicha har uchinchi Internet foydalanuvchisi (18 yoshdan kichik) bolalar hisoblanadi va UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, yoshlar orasida 71% Internetdan foydalanadi.

BMT ma'lumotlariga ko'ra, 2022 yilda 15–24 yoshdagi o'smirlarning 75 foizi Internetdan foydalangan. Bugungi kunda dunyoda har yarim soniyada bir bola birinchi marta Internetga ulanadi. UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, Internet foydalanuvchilarining uchdan biri 18 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlar hisoblanadi. Shu bilan birga, global tarmoqda 9,000 ta sayt osonlik bilan o'z joniga

qasd qilish usullarini targ'ib qilishi, va 4,000 dan ortiq sayt jinsiy kontentga ega ekanligi aniqlangan. UNICEF tomonidan o'tkazilgan so'rovlar shuni ko'rsatadiki, Internetdan foydalanadigan o'smirlarning 90% pornografik tasvirlar va videolarga duch kelgan, 60% esa bunday ma'lumotlarni izlagan¹.

Kiberzo'ravonlik nisbatan yangi tushuncha bo'lib, hali xalqaro miqyosda rasmiy tan olingan ta'rifga ega emas. Turli akademik va huquqiy manbalar uni turlicha talqin qiladi. Umumlashtiradigan bo'lsak, kiberzo'ravonlik – bu axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan (asosan internet, mobil qurilmalar, ijtimoiy platformalar) foydalangan holda sodir etilgan, yordam ko'rsatilgan, kuchaytirilgan yoki kuchaytirilishi mumkin bo'lgan har qanday harakat bo'lib, shaxsning huquqlari, qadr-qimmati, onlayn va oflayn farovonligi hamda xavfsizligini buzadi.

Kiberzo'ravonlik quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin:

1. **Onlayn bezovtalash (online harassment):** tajovuzkorlik, tahdidli xabarlar yuborish va ta'qib qilish.
2. **Jazoli pornografiya (revenge porn):** shaxsning roziligi bo'lmagan holda jinsiy mazmunda bo'lgan suratlar yoki videolarni tarqatish.
3. **Doksing (doxing):** shaxsning shaxsiy ma'lumotlarini (manzil, telefon raqami va boshqalar) roziligi bo'lmagan holda oshkor qilish.
4. **Hacking:** shaxsning kompyuter tizimi yoki onlayn hisoblariga ruqsatsiz kirish.
5. **Shaxsiy ma'lumot o'g'irligi (identity theft):** boshqa shaxsning shaxsiy ma'lumotlarini moliyaviy foyda olish maqsadida o'zlashtirish.
6. **Sextortion:** shaxsning roziligi bo'lmagan jinsiy mazmunda suratlar yoki videolar orqali pul yoki boshqa foydalar talab qilish.
7. **Kiber-ta'qib (cyber-stalking):** elektron kommunikatsiyalar orqali takroriy bezovtalash yoki tahdidlar.
8. **Swatting:** favqulodda vaziyatni soxtalashtirib, tez yordam va boshqa xizmatlarni aldash orqali shaxs manziliga chaqirish.
9. **Onlayn shaxsni taqlid qilish (online impersonation):** kimnidir aldash yoki zarar yetkazish maqsadida boshqa shaxs sifatida harakat qilish.
10. **Zararli dasturlar tarqatish (malware distribution):** tizimga zarar yetkazish yoki shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash maqsadida zararli dasturiy ta'minotni tarqatish.²

Milliy darajada kiberzo'ravonlikni tartibga solish

Afsuski, internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng qo'llanilishiga qaramay, O'zbekiston qonunchiligida uning juda kam jihatlari tartibga solingan. Kiberzo'ravonlikning ayrim jihatlari bir nechta huquqiy hujjatlarda nazarda tutilgan.

¹ Miruktamova Feruza "Raqqamli asrda bolaning huquqlari va xavfsizligini ta'minlashning huquqiy masalalari"

² Shahnoza Hamrayeva - "Kiberzo'ravonlik va huquqiy himoya: O'zbekiston va Yevropa ittifoqi tajribasi" maqolasi

2017 – yil 8 – sentabr kuni O‘zbekiston Respublikasining “*Bolalarni ularning sog‘lig‘iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida*”gi 444-sonli qonuni qabul qilingan.

2018 – yil 22 – oktabr kuni O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan “*Bolalarni ularning sog‘lig‘iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida*”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi 848-sonli qarori qabul qilindi:

2024 – yil 31 – may kuni O‘zbekiston Respublikasining “*Bolalarni zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish to‘g‘risida*”gi 996-sonli qonuni qabul qilingan.

2019 – yilda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi tomonidan ikki jinsiy tenglikka oid huquqiy hujjat qabul qilindi:

1. “*Ayollar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida*”

2. **“Ayollarni bezovtalash va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi qonun*

“*Ayollarni bezovtalash va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida*”gi qonun zo‘ravonlikning to‘rtta alohida turini belgilaydi: jinsiy, jismoniy, iqtisodiy va psixologik. Bundan tashqari, qonun jinsiy va gender asosidagi zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxslarga himoya orderlari chiqarilishini nazarda tutadi. Ushbu himoya choralarini bezovtalash, zo‘ravonlik yoki xavf aniqlanganidan keyin 24 soat ichida chiqarish mumkin bo‘lib, u 30 kungacha amal qiladi.

2023 yil 11 aprel, 829-sonli qonun bilan O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga o‘zgartirishlar kiritildi va oiladagi zo‘ravonlik jinoyat sifatida belgilanadi. Qonun oilaviy zo‘ravonlik uchun ma‘muriy va jinoyat javobgarligini joriy etadi hamda tegishli o‘zgartirishlar Jinoyat kodeksi va Ma‘muriy javobgarlik kodeksiga kiritiladi. Bundan tashqari, himoya orderlari amal qilish muddati 30 kundan 1 yilgacha uzaytirildi. Shu qonun bilan *stalking* atamasi ham joriy etilib, *Ayollarni bezovtalash va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risidagi* qonunga kiritildi. Qonunda *stalking* tushunchasiga ko‘ra, u kiberstalkingni ham o‘z ichiga oladi.

Bolalarning xavfsizligi har bir ota-onaning birinchi darajadagi ustuvorligidir. Har bir ota-ona farzandining xavfsiz va mehribon muhitda bo‘lishini ta‘minlashga harakat qiladi. Bu maktabda, dam olish faoliyatlarida yoki do‘stlarining uyida bo‘lishidan qat‘i nazar; ota-onalar farzandiga xavf tug‘dirishi mumkin bo‘lgan omillarni aniqlash va ularni imkon qadar bartaraf qilishga intiladi. Ko‘pincha, farzand uyda bo‘lsa ham, ayrim xavflarning mavjudligini unutish oson bo‘ladi. Internet – bu ko‘ngilochar va ma‘lumot manbai sifatida qimmatli vosita bo‘lsa-da, u zararli kontent va predatorlik xatti-harakatlar uchun xavfli maydon bo‘lishi mumkin, bu esa bolalarni xavf ostida qoldiradi.

Taxminlarga ko‘ra, internetdan foydalanadigan bolalarning 40 foizigacha onlayn uchrashuvlarda begona odamlar bilan muloqot qilgan. Bu – juda hayratlanarli va

ogohlantiruvchi raqam bo'lib, bolalar deyarli har kuni onlayn muloqotlar orqali (video o'yinlar yoki ijtimoiy tarmoqlar orqali) potentsial xavflarga duch kelishini ko'rsatadi. Har bir ota-ona farzandini kundalik hayotda duch kelishi mumkin bo'lgan xavflarga tayyorlashi kerak. Internet xavfsizligi – bolangiz onlaynda vaqt o'tkazayotganda ularni maksimal darajada himoya qilish maqsadida ochiq muloqotga loyiq muhim mavzudur.

Onlaynda yashirin xavflar. Internetdan foydalanish tabiatan foydalanuvchilar uchun turli zararli xurujlar uchun eshiklarni ochadi. Kattalar sifatida biz kundalik internet tranzaksiyalarimiz orqali zararli dastur, shaxsiy ma'lumot o'g'irligi, firibgarlik va aldanish xavfi bilan duch kelamiz. Bolalar esa nafaqat shu kabi xurujlarga moyil, balki ularning xavfsizligi va pokligini buzishga qaratilgan boshqa ko'plab tahdidlarga ham duch keladi.

Predatorlik xatti-harakatlari. Internet – bu ko'plab predatorlar va inson savdosiga aloqador shaxslar tomonidan bolalar va o'smirlarni anonim tarzda nishonga olish va “grooming” qilish uchun ishlatiladigan vositadir. Predatorlarni internetga jalb qiladigan asosiy sabab – ularning harakatlari uchun deyarli yoki umuman oqibatlarga duch kelmasdan vebni o'rganish imkoniyatidir. Turli vositalar orqali predatorlar anonim shaxsiyatni saqlab qolishlari va ijtimoiy tarmoqlar hamda video o'yin kanallari orqali bolalar bilan shaxsiy muloqot olib borishlari mumkin. Bu muloqotlar ko'pincha huquqni muhofaza qiluvchi organlar va ko'plab hollarda ota-onalar uchun ko'rinmas bo'ladi.

Internetda begona odam bilan gaplashganini tan olgan bolalarning 40 foizidan, taxminan 50 foizi potentsial xavfga o'z telefon raqamlari kabi shaxsiy ma'lumotlarini bergan, 15 foizi esa begona odam bilan uchrashishga harakat qilgan. Predator onlayn tarzda bolaga bog'langach, u juda qat'iyatli bo'lishi va vaqt o'tishi bilan farzandingizni shaxsiy uchrashuvga tayyorlash uchun “grooming” qilishi mumkin, bu esa farzandingizning jismoniy xavfsizligi uchun ancha jiddiy xavf tug'diradi.

Onlayn o'yinlar va ijtimoiy tarmoqlarda xavflar. Ko'pgina onlayn imkoniyatlarga ega video o'yinlar va veb-asosidagi o'yinlar foydalanuvchilarga turli chat funksiyalarini taklif qiladi. Predatorlar ko'pincha ushbu funksiyadan foydalanib, o'zlarini yosh bolalar yoki o'smir sifatida ko'rsatib, farzandingiz bilan bog'lanishga harakat qiladilar. O'yin olamidan tashqari predatorlar turli ijtimoiy tarmoqlar orqali ham faol bo'ladi. Ba'zi ijtimoiy tarmoq ilovalari anonimlikni targ'ib qiladi va predatorlik xatti-harakatlarini rag'batlantirishga mo'ljallangan. Ayrim ilovalar esa o'z identifikatsiyasini yashirib, mobil telefonlarda ota-onalarga kamroq xavfli vositalar, masalan, kalkulyator sifatida ko'rinadi. 2019 yilda Amerika Qo'shma Shtatlarining politsiya boshqarmasi Sarasota County Sheriff's Department ota-onalar uchun bolalarga eng xavfli 15 ta ilovani tezkor aniqlash bo'yicha qo'llanma yaratdi.

Bolalarning onlayn xavfsizligiga xavf soluvchi ilovalar.Quyidagi ilovalar bolalar uchun onlayn xavf tug'diruvchi vositalar sifatida aniqlangan:

- Whatsapp
- TikTok
- Grindr
- Snapchat
- Bumble
- Skout
- Badoo
- Kik
- MeetMe
- LiveMe
- Holla
- Whisper
- Ask.FM
- Calculator%
- HotorNot

Kiberbulling. Predatorlar ko'pincha farzandingizning onlayn xavfsizligiga eng katta xavf soluvchi omillar sifatida hisoblangan bo'lsa-da, yana bir keng tarqalgan va jiddiy xavf – bu kiberhujumdir. Taxminlarga ko'ra, 12–17 yoshdagi bolalarning 37 foizi onlayn shaklda turli xil ta'qib yoki tahqirlashga duch kelgan. Mobil telefonlarga kirish imkoniyati ortib borishi va internetga osongina ulanish bilan, bu ko'rsatkichlar yil sayin oshib bormoqda. Kiberhujumlar bolalar va o'smirlarning ruhiy salomatligi uchun jiddiy xavf tug'diradi va ba'zi keskin holatlarda o'zini zarar yetkazish yoki intiharga olib kelishi mumkin.

Kiberbulling. Kiberhujumlar turli yo'llar bilan va turli forumlar orqali sodir bo'lishi mumkin. Kiberhujumlarning ba'zi misollari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Onlayn ilovalar, ijtimoiy tarmoqlar yoki matnli xabarlar orqali shaxsiy xabarlar yo'llab hujumlar yoki tahdidlar yuborish.
- Instagram yoki Facebook kabi ochiq ijtimoiy tarmoqlarda kamsituvchi izohlar yoki xabarlar joylashtirish.
- Shaxsning ruxsatisiz ularning uyatchan fotosuratlarini ulashish yoki e'lon qilish.
- Shaxs haqida mish-mishlar yoki noto'g'ri ma'lumotlarni tarqatish.
- Shaxsning ijtimoiy tarmoq sahifasiga yoki postlariga zararli yoki tahdidli izohlar yozish.

Pornografiya. Internet pornografiyasi bolalar, o'smirlar va hatto kattalar uchun ijtimoiy tarmoqlar va xabar almashish orqali doimiy tahdid hisoblanadi. Ko'pincha ota-onalar predatorlarning bolalarga pornografik materiallarni onlayn platformalar orqali yuborishining qanchalik oson ekanidan bexabar bo'lishadi. Ko'plab ota-onalar

farzandi bu zararli kontentni izlamasa, unga duch kelmasligini o'ylashadi. Biroq, bu haqiqatdan juda uzoq. Ijtimoiy tarmoqlarda yoki chat orqali yuborilgan oddiy "Salom, qalaysiz?" yoki "Salom, sen chiroyli" kabi xabarlar ko'pincha predatorning nomaqbul yalang'och fotosuratlarini yoki pornografik materiallari bilan davom etadi.

Ota – onalar farzandlarining qurilmalarida nomaqbul saytlarni bloklash choralarini ko'rishi muhim bo'lsa-da, shuningdek, har bir ota-ona farzandini istalmagan va bexosdan sodir bo'ladigan muloqotlardan himoya qilish uchun faol choralar ko'rish ham zarur.

Bolalarni internet xavflaridan himoya qilish. Internet ko'plab ma'lumotlar manbai bo'lib, ko'pchilik hollarda bolalarimizning kundalik hayoti uchun zarurdir. U ko'ngilochar imkoniyatlar, do'stlar va oila bilan muloqot qilish hamda ta'lim va o'qish uchun muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. To'g'ri ota-onalik nazorati va tarbiyasi orqali bu keng resursdan xavfsiz foydalanish yo'llari mavjud bo'lib, farzandlarimiz onlayndagi xavflardan xabardor bo'lish bilan birga, bu xavflarga duch kelganda ularni qanday bartaraf etishni ham o'rganishlari mumkin.

Diqqatli va cheklangan internetdan foydalanish. Xususan o'smirlar va kattaroq bolalar uchun internetdan foydalanishni butunlay cheklash ko'pincha realistik emas va ko'pchilik hollarda samarasizdir. Uyda internetni cheklash mumkin bo'lsa-da, ota-ona farzandining maktabda yoki do'stlari bilan bo'lgan barcha harakatlarini nazorat qila olmaydi. Buning o'rniga, bolalarga internetdan xavfsiz va maqsadli foydalanishni o'rgatishga ko'proq e'tibor qaratish lozim. Onlaynda maqsadsiz sayr qilish yoki zerikish ko'pincha bolalarni muammolarga olib kelishi mumkin.

Farzandga maqsadli va samarali internetdan foydalanish uchun belgilangan vaqt ajratish lozim. Ota – onalar farzandlari bilan internetdan foydalanish sabablarini muhokama qilishi va undan foydalanish uchun chegaralarni belgilashi lozim. O'yin o'ynash, do'stlar bilan chat orqali gaplashish yoki video tomosha qilish bo'lsin, ota - onalar ularning nima qilayotganidan xabardor bo'lishi va ushbu muloqotlar uchun ularga chegaralar va yo'riqnoma berishi kerak.

Ota-onaning nazorati va yo'riqnomasi. Ota-onalar farzandlarining onlaynda qilayotgan barcha harakatlarini nazorat qilish qiyin bo'lishi mumkin, ammo ular diqqat bilan kuzatib borishlari mumkin. Ota – ona farzandlari bilan onlaynda qaysi xatti-harakatlar ma'qul va ruxsat etilganligini muhokama qilishi va ochiq muloqotni saqlashi kerak shunda ular ota – onasiga har qanday tashvish yoki muammolar bilan murojaat qilishlari mumkin. Ularga internetning qanday tahdidlar tug'dirishini ochiqchasiga tushuntirish va o'zlarini qanday himoya qilish mumkinligini izohlash kerak.

Bolalarga onlayn o'zini himoya qilish ko'nikmalarini o'rgatish.

Bolalarning onlaynda iloji boricha xavfsiz bo'lishiga yordam berish uchun bir qancha choralar mavjud:

- Bolalar foydalanadigan barcha qurilmalarda ota-onalik cheklovlari va antivirus dasturlari yangilanganligiga ishonch hosil qilish.
- Ularning kompyuter, planshet va mobil telefonlarida internetdan foydalanish uchun qoidalar va vaqt chegaralarini belgilash.
- Shaxsiy ma'lumotlar va fotosuratlarini himoya qilish, anonimlikni saqlashning ahamiyatini tushuntirish.
- Har qanday xavfli belgilar paydo bo'lganda, begona odamlar bilan bog'langanda yoki ular o'zlarini noqulay his qilganda ota – onasiga murojaat qilishlarini rag'batlantirish.
- Begona odamlar bilan hech qachon muloqot qilmaslik, ularning matnli xabarlari, ijtimoiy tarmoqlardagi xabarlar yoki messenjer orqali yuborilgan to'g'ridan-to'g'ri xabarlariga javob bermaslik kerakligini ta'kidlash.
- Agar ularga zararli yoki g'azabli xabarlar yuborilsa, vaziyatni yolg'iz hal qilishga urinmasdan darhol ota - onasiga murojaat qilishlariga ishonch berish.
- Kichik yoshdagi bolalar uchun veb-saytlarni "bookmark" qilib qo'yish va internetdan foydalanish paytida ular yonida bo'lish.
- Internetdan foydalanishni yopiq xonalarda cheklash va bolalarni qurilmalarini ochiq joyda, ota – ona ko'ra oladigan joyda ishlatishga undash. Vaqti-vaqti bilan kuzatib turing va ular internetdan mas'uliyat bilan foydalanayotganiga ishonch hosil qilish.

Internetni mas'uliyatli va xavfsiz foydalanish. Internetning bolalar uchun qanday tahdidlar tug'dirishini bilish ota - onasiga ularni mas'uliyatli va bilimli tarzda internetdan foydalanishini ta'minlashga yordam beradi. Bolalar bilan onlaynda yashirin xavflar haqida ochiq va halol muloqot olib borish va ularni turli internet platformalaridagi harakatlari va muloqotlari haqida ota - onasini xabardor qilishni rag'batlantirish. Bolalar yosh bo'lsa, internetdan foydalanishni cheklash va nazorat qilish osonroq bo'ladi. Ular ulg'aygan sari bu qiyinroq bo'lishi mumkin va ba'zi hollarda ta'lim va rivojlanish uchun zarur resursga aylanadi. Bolalarga internet xavfsizligi bo'yicha vaqt ajratish va ularni o'rgatish ularga onlayndagi xavfli vaziyatlarda yo'lni to'g'ri tanlashga va potentsial tahdidlarga tayyor bo'lishga yordam beradi.

Xulosa

Internet zamonaviy jamiyatning ajralmas qismi bo'lib, u bolalar uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Shu bilan birga, uning noto'g'ri yoki nazoratsiz foydalanilishi bolalar xavfsizligiga jiddiy tahdid tug'dirishi mumkin. Shu sababli, voyaga yetmaganlarni internetdagi tahdidlardan himoya qilish quyidagi omillarga bog'liq:

- ota-onalarning doimiy nazorati
- ta'lim muassasalarida axborot xavfsizligi bo'yicha targ'ibot ishlari
- qonunchilik bazasini takomillashtirish

- bolalarning media savodxonligini oshirish.

Bolalarni internet xavflaridan himoya qilish faqat texnik vositalar bilan emas, balki **ta'lim, tarbiya va profilaktik chora-tadbirlar orqali ham amalga oshirilishi zarur.**

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 2017 – yil 8 – sentabr kuni O‘zbekiston Respublikasining “*Bolalarni ularning sog‘lig‘iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida*”gi 444-sonli qonuni
2. 2018 – yil 22 – oktabr kuni O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan “*Bolalarni ularning sog‘lig‘iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida*”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi 848-sonli qarori
3. 2024 – yil 31 – may kuni O‘zbekiston Respublikasining “*Bolalarni zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish to‘g‘risida*”gi 996-sonli qonuni
4. Shahnoza Hamrayeva - “Kiberzo‘ravonlik va huquqiy himoya: O‘zbekiston va Yevropa ittifoqi tajribasi” maqolasi.
5. Miruktamova Feruza “Raqamli asrda bolaning huquqlari va xavfsizligini ta’minlashning huquqiy masalalari”